



עם מי כרתה האוניברסיטה העברית ברית מילים?

מנחם קליין

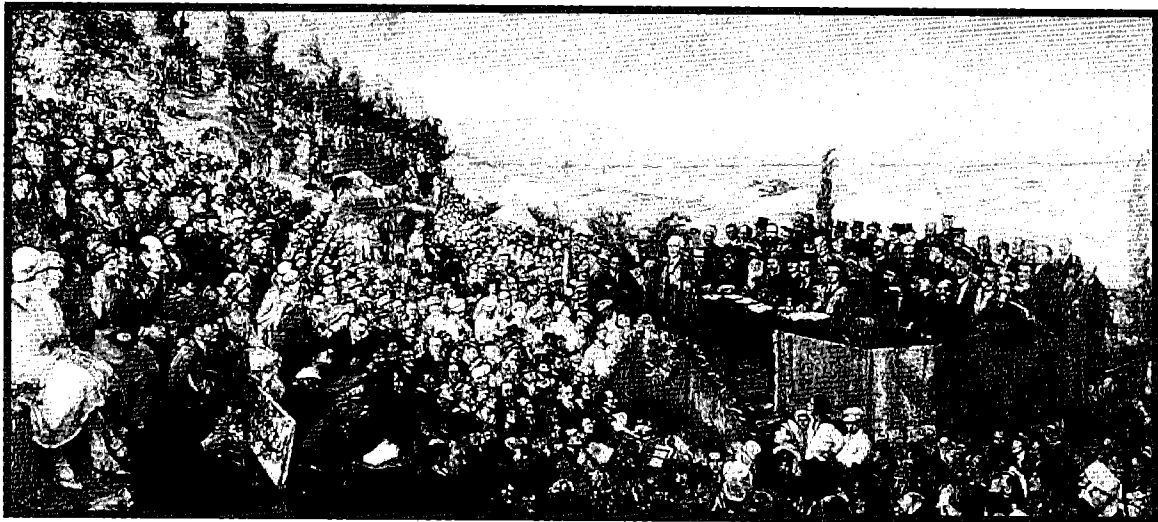
שאלו כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית: שרשים והתחלות, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס האוניברסיטה העברית, תשנ"ז, 722 + י"ט עמ'.

רק אוניברסיטה שמודעת היטב למעמדה ולחשיבותה ההיסטורית תיזום מפעל רחב היקף כמו זה שפותח הכרך הראשון בסדרת הספרים: הסוקרת את תולדות האוניברסיטה העברית:

כרך עב כרס ומפורט המקיף כעשור בתולדותיה של אוניברסיטה שהיא בת למעלה משבעים שנה. כרך זה, כפרסומים אחרים מטעם הוקרי האוניברסיטה העברית ומוריה, מציג בפני הקורא את האסכולה הירושלמית במיטבה. בדרך כלל אין מדובר במאמרים שהקורא רץ בהם אלא במחקרים הדורשים ריכוז והרבה אורך רות, מקצתם ארוכים ו/או מוערים במיוחד, למשל 71 עמודים עם 174 הערות, 29 עמודים עם 83 הערות, 32 עמודים עם 143 הערות ואפילו 246 הערות ל-69 עמודים.

ראשוני האוניברסיטה העברית התלבטו בשאלה במה תהיה האוניברסיטה שהם מקימים 'עברית'? מה יהיה ייחודה של האוניברסיטה? שאלו כ"ץ משרטט את התשובות שניתנו

הלורד בלפור נואם בטקס חנוכת האוניברסיטה, אפריל 1925. ציור מאת ל' מיליחובסקי (מטמאל: ליד כן הציור)



תהיה עברית. מעבר לעניין השפה, שבתנועה הלאומית היהודית נתפסה כדבר מהותי ולא כמכשיר קומוניקטיבי, עמדה ברית המילה במובנה היהודי, ואם המועמד יהיה גם ציוני, מה טוב. 'השאלה מיהו יהודי ומיהו יהודי טוב יותר נשפה בערפם של כל הפיסיקאים הדגולים שמועמדותם נשקלה ברצינות. כולם נדרשו לה בעל פה ובכתב מהם ברצון ומהם בליט ברירה'.² מייסדי האוניברסיטה העברית רצו לכונן מוסד שבו סגל המורים יהיה יהודי, למעט כמה יוצאים מן הכלל, כגון מורה מוסלמי במקונו למדעי המזרח. זאת אף על פי שהאוניברסיטה הצהירה כי היא פתוחה לכל גבר ואישה ללא הבדלי דת וגזע. הנה כי כן בזה דומה האוניברסיטה העברית לאוניברסיטת בר-אילן, שהעדיפה, ועדיין מעדיפה, לקלוט יהודים דתיים כאנשי סגל הגם שהצהירה על נאמנותה לסעיף 9 בכללי ההכרה של מוסד אקדמי שגיבשה המועצה להשכלה גבוהה בשנת 1959.³ בשני המקרים מדובר ב'הלכה ואין מורין כן' ובתודעה הקולקטיבית של ראשי שני המוסדות שזהותו העצמית של המוסד נגזרת בראש ובראשונה מהרכב הסגל. לאור ממצא זה מעניינת במיוחד העובדה שבמהלך הדיונים בין חברי המועצה להשכלה גבוהה לבין ראשי אוניברסיטת בר-אילן בשנת 1959 על עמדת האוניברסיטה כלפי סעיף 9 לא צוינה עובדה זו בידי נציגי האוניברסיטה העברית במועצה, הפרופסורים אפרים אלימלך אורבך, בן-ציון דינור, ישראל רקח, ישראל דוסטרובסקי ורוברטו בקי. הייתכן שאיש מהם

לשאלה זו.¹ ראשית, עצם הקמת המוסד בידי התנועה הלאומית האצילה עליו מאופיה של תנועה זו. בקרב חלוצי האוניברסיטה העברית היו שטענו שהמחקר המדעי יביא מזור לטפילותו הרוחנית של העם היהודי בגלות. טענה זו הועלתה כנגד תפיסת אנשי העלייה השנייה, שגרסו שעבודת הכפיים תרפא את העם היהודי בגלות מטפילותו. טיעון זה ממוקד בתרומת האוניברסיטה לעם היהודי, וליתר דיוק בזכות קיומו של ה'הר' (הצופים) לצד ה'עמק' (יזרעאל). כבתנועה הלאומית גם באוניברסיטה היו אישים שהעדיפו את הכיוון הכלל אנשי וטענו בזכות היות העם היהודי והאוניברסיטה אור לגויים. המחקר הטהור והארת האנושות באור האמת אפיינו לדעתם את עם הספר ואת שליחותו עלי אדמות. האוניברסיטה העברית אמורה היתה להמשיך אפוא את מפעלם של משה רבנו, הרמב"ם ושפינוזה. לעומתם היו מי שראו את ייעודה של האוניברסיטה כמוסד החייב לחסן את התנועה הלאומית מפני רעותיהן של הלאומנות וחוסר הסובלנות. מסתבר כי גם לדידם של אלו שהסתייגו מהכיוון שאליו צעדה התנועה הלאומית, קהל היעד של המוסד, הכתובת שאליה הופנתה בשורתו, היתה הקהילה הלאומית.

שנית, היתה ברית המילה על שני מובניה: הלשוני והיהודי. הדרישה שהעברית תהיה לשפה שבה יכתבו המורים את מחקריהם לא התקבלה, שכן הדבר היה הופך את האוניברסיטה לפרובינציאלית ומנתק אותה ממרכזי המחקר העולמיים. אבל נקבע כי שפת ההוראה והשפה שבה תיכתבנה עבודות המחקר של התלמידים

2 י' אונא, "ראשיתה של הפיסיקה באוניברסיטה העברית", עמ' 623.

3 סעיף זה לשונו: 'לענין קבלת תלמידים ומינוי סגל אקדמי לא יפלה המוסד להשכלה גבוהה בין מועמדים שונים אך בשל גזעם, מינם, דתם, לאומיותם או מעמדם החברתי'. ראה: מ' קליין, בר-אילן: אקדמיה דת ופוליטיקה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 59.

1 ש' כ"ץ, "מדע טהור" באוניברסיטה לאומית: מכוון אינשטיין למתמטיקה ומכונים אחרים באוניברסיטה העברית בתקופת התהוותה, ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית: שרשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 397-456. כל ההפניות בהערות שלהלן הן לספר זה, אלא אם צוין אחרת.

ארץ-ישראליים, ואף המבנה האקדמי שלה לא היה יחיד במינו. העיסוק בחומרים מקומיים אפיין רק מקצת בלבד מפעולותיהם של מכוני האוניברסיטה, ומבחינה מבנית הושפעה האוניברסיטה מהדגם האקדמי הגרמני. רק המכון למדעי היהדות פותח בלית ברירה כדגם ייחודי, משום שמסובות אידאולוגיות-לאומיות נפסלו הדגמים האקדמיים והרבניים לעיסוק במדעי היהדות שהתקיימו אז באירופה.

אי פתיחתה של קתדרה ליידיש מעוררת את השאלה אילו תחומי הוראה נוספים נדחו מסיבות דתיות או לאומיות. בשל ספרו על ישו הנוצרי (1922), שבו ביטא יחס אוהד כלפי משיח הנצרות, נמנע מיוסף קלוזנר ללמד את ההיסטוריה של הבית השני והוא נאלץ להורות את תולדות הספרות העברית במאה ה"ט, דבר שהותיר פצע עמוק בלבו. רק בשנת 1944 הותר לו להורות מספר שיעורים בתולדות ישראל בימי בית שני, היתר שהורחב בשנת 1950 משנקרא למלא את מקומו של גדליהו אלון. מחמת העדר מועמד הולם שענה על דרישות ראשי האוניברסיטה לא נכלל עד 1930 מקצוע ההיסטוריה בין המקצועות שנלמדו במכון ללימודי יהדות.

ההתנגדות להוראת ביקורת המקרא סיכלה את הכוונה להביא לאוניברסיטה מיד עם הקמת המכון ללימודי יהדות את הרב צבי פריץ חיות מווינה, והמכון החל לפעול עם מרצה אורח בלבד. בשנותיה הראשונות של האוניברסיטה הוגבלה הוראת ביקורת המקרא לביקורת הנוסח (ביקורת נמוכה) אך לא הותר העיסוק במקורות הספרותיים של המקרא (הביקורת הגבוהה). גם מינויו של משה צבי סגל הוגבל לעיסוק בפרשנות המקרא היהודית בימי-הביניים. רק בשנת 1939 ובראשית שנות הארבעים, עם מינוים של משה דוד קאסוטו ויחזקאל קויפמן,

לא ידע על כך, גם לא הוותיק שבהם, דינור? ואולי זו אחת הסיבות לכך שהם ונציגי השלטון - שר החינוך זלמן ארן, השופט העליון חיים כהן ודוד הורוביץ, נגיד בנק ישראל - אפשרו לאנשי אוניברסיטת בראילן לעקוף בקלות יחסית את המכשלה של סעיף 9. בכל מקרה אנשי בראילן לא ידעו על התניה זו שהתנתה האוניברסיטה העברית עם אנשי הסגל שלה ולא עשו בה שימוש במהלך המשא ומתן שלהם עם חברי המועצה להשכלה גבוהה.⁴

שלישית, בראשית ימיה של האוניברסיטה העברית עדיין לא התחוללו בה תהליכי אקדמיזציה ואוניורסליזציה מואצים. עבריותה של האוניברסיטה נתפסה אז כעניין מהותי ותוכני, והמוסד נועד לשרת את הקהילה הלאומית ואת המהפכה הלאומית. בהנהגה הלאומית ובוו האקדמית היו שתבעו מהאוניברסיטה העברית לטפח את התרבות הלאומית ולהפוך את המכון למדעי היהדות למרכז הרוחני של האומה. ואלו שציידו בהעדפת מדעי הטבע ציפו מהאוניברסיטה למצוא פתרונות לבעיות מעשיות בתחומי החקלאות, הרפואה ומדעי הטבע ולסייע למפעל ההתיישבות הציוני כשם שמכונים אקדמיים באירופה שירתו את המתישבים-הקולוניאליים מטעם ארצותיהם. גם הציפייה להביא את בשורת המערב המתקדם והנאור למזרח הקסום אך המדדה מאחור לא נעדרה כמובן. המחויבות המהותית לעניין הלאומי באה לידי ביטוי בשנת 1927 גם בדחיית הרעיון לייסד קתדרה ללימודי יידיש, השפה שסימלה עבור המהפכה הציונית את הגלותיות על כל עיוותיה, וזו קמה רק בשנת 1951. אבל יש לציין כי ייחודה של האוניברסיטה העברית לעומת אוניברסיטאות אחרות לא היה בכך שעסקה רק או כמעט רק בחומרים מקומיים,



הוסרו ההגבלות מהוראת המקרא ונוסד החוג.⁵ שוב חוזרת ומתבקשת ההשוואה עם אוניברסיטת בר־אילן, שבה נמנע מהחוג למקרא לעסוק במישרין בחמשת תומשי תורה ושהנהלתה גרמה בראשית שנות השישים – לאחר לחץ חיצוני



משה דוד קאסוטו

מצד רבני ישיבת 'מרכז הרב' והמפד"ל על ראשי חבר הנאמנים, שלא במקרה היו ראשי המפד"ל – לעזיבתם של ד"ר (אז) בנימין אופנהיימר מהמחלקה לתנ"ך, כיוון שעסק בביקורת המקרא, ושל פרופ' ססיל רות, שפרסם מהדורה עברית לספרו 'קיצור תולדות עם ישראל' ובו דן בשאלת דמותם ההיסטורית של אבות האומה ומשה רבנו. ואף זאת, בראשית שנות השבעים נאלץ איתמר גרינוולד לעזוב את המוסד לאחר שביקש מתלמידיו בקורס על משיחיות יהודית לעיין בברית החדשה.⁶ מתברר כי לחצים דתיים ופוליטיים מצד פטרוני האקדמיה או מצד מי שמינו את עצמם לכהונה זו אינם מאפיינים אך ורק את אוניברסיטת בר־אילן. לחצים מסוג זה הביאו את יעקב נחום אפשטיין, הדמות המרכזית במכון למדעי היהדות, להרהר בעזיבת

האוניברסיטה העברית שנה בלבד לאחר שהחל לכהן כפרופסור לפילולוגיה תלמודית.⁷ מבחינות רבות ההיסטוריה של האוניברסיטה העברית בשנותיה הראשונות אינה אלא פרק בדברי ימי התנועה הלאומית היהודית. לפנינו אם כך ספר חשוב בתולדות הציונות. כפי שמראים רבים ממאמרי הספר, רעיון הקמתה של האוניברסיטה העברית התגלגל באותן הדרכים שבהן חלפה התנועה הלאומית של העם היהודי. מצוקה אובייקטיבית (צעירים שביקשו להשתלב בחברה הסובבת באמצעות רכישת השכלה כללית אך פניהם הושבו ריקם על ידי האוניברסיטאות המזרח אירופיות מחמת הנומרוס קלאוזוס) תברה לביוגרפיה האישית של ראשי התנועה הלאומית (ההשכלה האקדמית של אישי מפתח כחיים וייצמן ויהודה ליב מאגנס) ולמטרותיהם הרומנטיות-הלאומיות (לחולל מהפכה מקפת בעם היהודי ולפתח תרבות חדשה). המהפכה הציונית והמהפכה האינטלקטואלית הלכו יד ביד. במקרה של האוניברסיטה העברית בא הדבר לידי ביטוי באופן סמלי במיקום הגאוגרפי של האוניברסיטה – הר הצופים המשקיף מצפון ומלמעלה, בעיקר מלמעלה, על הר הבית והעיר העתיקה. הבחירה באתר זה לא היתה מקרית. כפי שמלמדנו יאיר פז, ראשוני האוניברסיטה התלבטו בין הר הצופים להר העצה הרעה, השולט על הר הבית והעיר העתיקה מדרום.⁸ התפיסה הדומיננטית בקרב בוני האוניברסיטה וראשי התנועה הציונית היתה כי האוניברסיטה העברית תהיה למקדש חדש שיחליף את שרידי המקדש היהודי הקדום וישלט עליהם. פז מצייין כי העדפת הר הצופים על הר הבית על ידי

7 י' זוסמן, "י"ב אפשטיין והאוניברסיטה העברית:

פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי", עמ' 476-486.

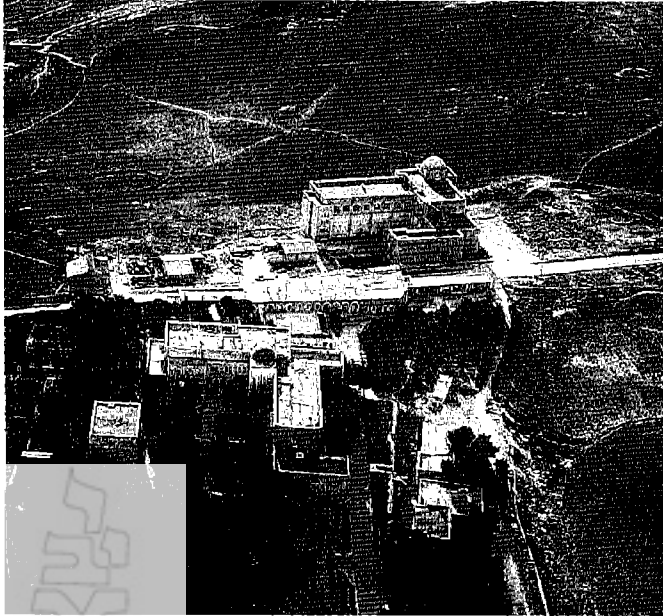
8 י' פז, 'האוניברסיטה העברית בהר הצופים

כ"מקדש"', עמ' 281-308.

5 ד' שורץ, 'מבתי מדרש לרבנים למכון למדעי היהדות', עמ' 475-457.

6 קליין (לעיל, הערה 3), עמ' 98-111.

הלאומית היהודית מוכיח שוב עד כמה צדק ארנסט גלנר בוויכוח שלו עם אלי כדורי. בניגוד לגישתו של כדורי, שהעריך את התפתחותן של התנועות הלאומיות כסטייה ממסלולם המקובל של דברי הימים, ראה גלנר קשר ישיר ומהותי



קמפוס

האוניברסיטה בהר הצופים - צילום אוויר משנות הארבעים

בין צמיחתה של החברה התעשייתית לבין הדומיננטיות הסוחפת של הלאומיות בעידן המודרני.¹² קיימת התאמה בין רמת ההתפתחות התעשייתית לצורת הארגון הפוליטי ובין שניהם לדפוסים התרבותיים של חברות מודרניות, טען גלנר. לא במקרה עומדת התרבות כאבן בוחן בין קבוצות פוליטיות שונות. חברה מתועשת, בדומה לתודעה הלאומית, אינה עושה מניפולציה בחפצים אלא במשמעויות. העבודה הסמנטית החליפה את העמל הפיזי. התפתחות הידע האנושי והמדעי גיונה את העיסוקים המקצועיים ויצרה מסלולי הכשרה וניעות שבלעדיהם לא ניתן לעסוק במקצוע מסוים ולהתפתח בו. זאת

12 א' גלנר, לאומים ולאומיות, תל-אביב תשנ"ד.

התנועה הלאומית לא חלפה גם במחצית השנייה של שנות השלושים. במסגרת היערכותה למקרה שייושמו המלצותיה של ועדת פיל ויתרה הסוכנות היהודית, בשנת 1937, על הכללת הכותל המערבי והרובע היהודי במדינה היהודית, אך סירבה לוותר על הר הצופים. לכך ראוי להוסיף כי העדפת הר הצופים על פני הר הבית עתידה לאפייין את מדיניותה של הנהגת היישוב והמדינה גם מאוחר יותר, במלחמת 1948 ובמגעים המדיניים ליישוב שאלת ירושלים מיד לאחריה, ומבחינות רבות העדפה זו עדיין שרירה וקיימת.⁹

אין להתפלא אפוא שבער ודינור רצו לכתוב מחדש את ההיסטוריוגרפיה היהודית לאור בניין האומה בארץ ישראל ו'המהפכה הציונית'.¹⁰ גם הערתה של דיאנה דולב על כך שבשנת 1948 היה הקמפוס בהר הצופים 'גיבוב מקרי של בניינים, חלקם משוכחים וחלקם לקויים מבחינה אדריכלית - עדות לקוצר ראייה מצער'.¹¹ מוסברת על רקע זה. דולב טוענת שההיבט האדריכלי נעדר מהדיונים הרבים על מהות המוסד. לדבריה מיקום האוניברסיטה נתפס כחשוב מבחינה לאומית, פוליטית, היסטורית ודתית אך לא מבחינה פונקציונלית, אדריכלית ואסתטית. האין הדבר מלמד על יחס התנועה הלאומית ומדינת ישראל אל המקום, אל המרחב? האם המקרה של הקמפוס בהר הצופים, אז והיום, יוצא דופן או שמה הוא מגלם את הכללי? הקשר ההדוק בין האוניברסיטה העברית לתנועה

9 מ' קליין, יונים בשמי ירושלים: תהליך השלום והעיר 1977-1997 (בדפוס).

10 א' ריין, 'היסטוריה כללית והיסטוריה יהודית: במשותף או בנפרד? לשאלת הגדרת לימודי ההיסטוריה באוניברסיטה העברית בעשור הראשון לקיומה 1925-1935', עמ' 516-540.

11 ד' דולב, 'תוכניות האב האדריכליות של האוניברסיטה העברית 1918-1948', עמ' 279.

ועוד, בעת החדשה הפכה הנגישות של ההכשרה המקצועית לנגישות אוניוורסלית, והכשרה זו היתה לעניין שהמדינה נטלה על עצמה לענות בו. הדבר עלה בקנה אחד עם צמיחתם של מעמדות הביניים כחוט השדרה של המדינה המודרנית ועם כניסתם של מעמדות אלה לחיים הפוליטיים.

אין תמה אפוא שרעיון הקמתה של אוניברסיטה לאומית אומץ במהרה בידי מוסדות ומנהיגים פוליטיים, כפי שמוכיחה חגית לבסקי במאמרה.¹³ אישים מרכזיים בממסד הפוליטי ניהלו ויכוחים על אופי המוסד החדש (האם להקים תחילה מוסד מחקרי בלבד או מוסד שיעסוק גם בהוראה? ובאילו תחומים: האם לפתוח אוניברסיטה העוסקת גם או בעיקר במדעי היהדות, או להימנע מכך מחמת רגישותה של האורתודוקסיה והצורך לגייסה לתמיכה פוליטית ולהשתתפות פעילה בתנועה הלאומית?). מעבר לכך, מוקדי הוויכוח בתנועה הלאומית חפפו לעימותים על אודות דמותה של האוניברסיטה ומטרותיה: המאבק בעילית הפוליטית בין ההנהגה הוותיקה בברלין למנהיגות החדשה שצמחה לאחר מלחמת העולם הראשונה ומרכזה היה בלונדון, המתח בין המנהיגות בלונדון ליישוב בארץ-ישראל והוויכוח בין וייצמן להנהגת ציוני אמריקה ולואיס ברנדייס. בה במידה היה לממסד הפוליטי מה לומר בשאלה את מי נועדה האוניברסיטה לשרת: את קהילת המתיישבים היהודים בארץ-ישראל או את העם היהודי בכללו, ובשאלה אם על מדעי היהדות להיכלל במסגרת מדעי הרוח הכלליים.

על מידת היותה של האוניברסיטה העברית בתחילת דרכה אוניברסיטה לאומית ניתן גם ללמוד מהדוגמה הבאה. באוניברסיטאות אירופה,

13 ח' לבסקי, 'בין הנחת אבן הפינה לפתיחה: ייסוד האוניברסיטה העברית, 1918-1925', עמ' 120-159.

שימשו עבור בוני האוניברסיטה העברית קבוצת התייחסות, היו מדעי היהדות חלק ממדעי המזרח. אבל ראשוני האוניברסיטה העברית החליטו כי היחס בין שני התחומים במוסד שהם מקימים יהיה הפוך ומדעי המזרח ייכללו במדעי היהדות. במכון למדעי היהדות, שנפתח בשנת 1924, נכללו לימודי תרבות ערבית, סוציולוגיה וארכאולוגיה. מדעי היהדות אמורים היו להטביע את חותמם על מדעי הרוח ולא להפך.

למעשה ניתן לומר כי ראשוני האוניברסיטה העברית היו אינטלקטואלים מגויסים בעידן של מהפכה ותמורה פוליטית וחברתית רדיקלית. בתקופות מעין אלו האינטלקטואל אינו ניצב מול השלטון ומול המדינאי בעל העצמה, אלא מסייע לו במהפכתו. במצב זה הגבולות בין הקהילה המדעית לקהילה הלאומית והפוליטית הם מטושטשים. האינטלקטואל היהודי הציוני נקרא לשרטט מפת דרכים, כהגדרתו של קליפורד גירץ.¹⁴ הוטל עליו לפרש מחדש את עבודו, להעניק משמעות חדשה ותוכן חדש לחברה הציונית ולמוסדותיה הפוליטיים, ולפתח מערכת חדשה של סמלים רעיוניים ותרבותיים שיענו על צורכי השעה. כפי שהעיד על עצמו הסופר וחבר-הכנסת לשעבר ס. יזהר, האינטלקטואל חשב שהוא שונה מהמדינאי, זר מוזר וחריג.¹⁵ אבל התעודות ההיסטוריות מוכיחות עד כמה נענה

14 ק' גירץ, פרשנות של תרבויות, ירושלים 1990, עמ' 202-206. ראה גם: E. Shils, 'Intellectuals', *International Encyclopedia of the Social Sciences*, K. Mannheim, *Ideology* VII, 1968, pp. 399-415 and *Utopia*, New York 1963. על קשר אחר, בסוציולוגיה הישראלית, בין אידאולוגיה פוליטית דומיננטית לאקדמיה ראה: B. Kimmerling, 'Sociology, Ideology and Nation-Building: The Palestinians and their Meaning in Israeli Sociology', *American Sociology Review*, 57 (1992), pp. 446-460.
15 ס' יזהר, 'הוא היה סבור שהסופרים יעניקו לעם את המבט ההיסטורי...', עיונים בתקומת ישראל, 3 (תשנ"ג), עמ' 19.

אינם חסרים תאוות שלטון ורצון לחבור לבעלי העצמה הפוליטית ולשרתם תמורת תגמולי סטטוס, פרסים וכיבודים. לאינטלקטואלים יש לעתים רגישות מוסרית גבוהה, אך בזמנים אחרים רגישותם המוסרית היא סלקטיבית והאינטלקטואלים מגלים יכולת יוצאת דופן להתאים את העובדות למערכת ערכיהם. הדבר מתרחש כאשר האינטלקטואלים נדרשים על ידי חברת המוצא שלהם. הניכור שחשו תומכי ברית-המועצות במערב, החלל הריק הערכי והסמלי שחשו סביבם והביקורת שקיבלו בהם כלפי חברתם הקרובה והמידית, הולידו אותם לאידאליזציה של ברית-המועצות. ובדומה לכך חשו האינטלקטואלים היהודים במזרח אירופה דחייה כפולה, מצד האוניברסיטאות שבהן הונגו הנומרוס קלאוזוס ומצד החברה היהודית המסורתית. האידאל שאימצו יצרו היה האידאל הלאומי, ובמרכזו חזון האוניברסיטה העברית. פניה המגוונים של הקהילה האינטלקטואלית נשקפים בצרפת, מולדת מעורבותם הקולקטיבית של האינטלקטואלים בפוליטיקה. בצרפת נמצאו אינטלקטואלים בימין, בשמאל, במחנה הלאומי ובמרווחים שביניהם. האינטלקטואל הצרפתי יכול להיות מנוכר ותלוש אך גם לשרת את השלטון; להתגורר בעליית גג ברובע הלטיני או במרתף במומרטר; להיות בוהמיין היושב בבתי-קפה ומתווכח על עניינים שברוח אך גם איש האריסטוקרטיה והבורגנות מהרובע השישה-עשר. האינטלקטואל הצרפתי עבר כבר דרך מאז נטש את הכנסייה וביצר לו מעמד בסורבון. מהאוניברסיטה פנה לבקש את חסות המו"לים ובתי ההוצאה-לאור ולאחרונה היה לסלבריטי שהתקשורת והחברה בכללה מגוננות עליו ומטפחות אותו.¹⁸

האינטלקטואל לתביעתו של המדינאי המהפכן ובונה האומה להיות לשופר מגייס ומלהיב. לפיכך ראשוני האוניברסיטה העברית לא עברו את הרף שהציב אדוארד סעיד בפתח הכניסה לקהילה האינטלקטואלית.¹⁶ בתמצית טובע סעיד מהאינטלקטואל להעדיף את הביקורת על פני ההזדהות ולא להירתע מלומר את האמת בפני כל שלטון באשר הוא. סעיד אינו מתכחש לעובדת היותו של האינטלקטואל חלק מקהילה לאומית, ובהיותו פלסטיני גאה ומחויב למאבק הלאומי של עמו אין הוא מציע לאף אינטלקטואל להתעלם מזיקותיו ומחובותיו הלאומיות. אולם סעיד טובע גם טובע מהאינטלקטואל להעדיף את חוש הביקורת והממד האוניורסלי על פני הציות לשליט ועל פני הממד הלאומי הייחודי. אל לו לאינטלקטואל לחשוש מגלות וניכור, או לפחד מלהיות שנוי במחלוקת. עליו להימנע מלחזור אחר בעל הסמכות הפוליטית, קל וחומר שלא להתפתות ולמכור את חירות מחשבתו בנויד הפרסים, התפקידים והכיבודים שמציע השלטון בתמורה לנאמנות. ביסודו של דבר גישתו של סעיד היא גורמטיבית, ולפיה רק בני עלייה מעטים זכאים להימנות עם הקהילה האינטלקטואלית.

כפי שמלמד המקרה של האוניברסיטה העברית, המציאות מורכבת יותר וקרובה יותר לגישתו של פול הולנדר.¹⁷ לאינטלקטואל יש יחס דו-ערכי כלפי העצמה, טוען הולנדר. לצד סגולותיהם הביקורתיות מפתחים האינטלקטואלים גם תכונות אנטי אינטלקטואליות במובהק ואמות מידה כפולות. הם נוטים לאבד את חוש הביקורת שלהם, להתחבר למסד הפוליטי, ולפרש באופן מעוות ואינטרסנטי את המציאות. יתר על כן, הם

J. Jennings (ed.), *Intellectuals in Twentieth-Century* 18
R. Debray, *Teachers*, וכן France, London 1993

E.W. Said, *Representations of the Intellectual*, New York 1994, esp. pp. 35-47, 63-75

P. Hollander, *Political Pilgrims*, New York 1981 17

כסוג של איום, שכן העמידו אותה בעמדת נחיתות. הם ייצגו ערך מועדף, קדמה מדעית, שיטתיות והישגים מחקריים ואישיים שעוררו קנאה בקרב האוטודידקטים שבין מנהיגי היישוב ותנועת ה'עבודה', אישים שבנסיבות לא מהפכניות היו מפתחים קריירה אקדמית. לפיכך הדיאלוג בין בעלי העצמה לאנשי הדעת באקדמיה היה רווי מתח. ראשי היישוב התערבו במינויים הבכירים במוסד והשפיעו על מבנהו, ובן-גוריון חזר ותרע מאנשי האקדמיה להתגייס למטרות הלאומיות. זו גם הסיבה לכך שרק מעטים מהאינטלקטואלים האקדמיים זומנו לפגישות העתיות שניהל עם חברי הקהילה האינטלקטואלית.¹⁹

הנה כי כן לפנינו קריאה שונה לחלוטין של העובדות ההיסטוריות והערכה אחרת של מידת עצמאותם האינטלקטואלית, השפעתם ומחויבותם של אנשי האוניברסיטה העברית למפעל הציוני החלוצי. הוויכוח בין שפירא ליתר הכותבים אינו רק היסטוריוגרפי. קריאתה מקרבת יותר את אנשי האוניברסיטה העברית למודל של האינטלקטואל נוסח סעיד. יתר על כן, גישתה מאפשרת ליישם על האוניברסיטה העברית בשנותיה הראשונות את התזה של פייר בורדייה בדבר הזיקה שבין עמדה פוליטית לסטטוס אקדמי.²⁰ בעוד שעל פי שאר מאמרי הספר הדבר הוא מן הנמנע.

בניגוד לדימוי המקובל של האקדמיה כמוסד 'טהור' ואובייקטיבי לחלוטין קבע בורדייה כי האקדמיה אינה חפה ממאבקי סטטוס ומרדיפת עצמה. הממסד האקדמי חותר להשתלט על נכסים אינטלקטואליים ועל משאבים חומריים ולהגדיל את עצמתו ויוקרתו. המאבק על 'תחום המחיה'

כל מאמרי הספר שוזרים את תולדות האוניברסיטה העברית וההנהגה הציונית לחוט אחד, להוציא המאמר האחרון, מאת אניטה שפירא מאוניברסיטת תל-אביב, הטוענת כי האוניברסיטה העברית מילאה תפקיד שולי בלבד בחיי התנועה הציונית ותנועת ה'עבודה' ובגיבוש סדר היום שלהן. לטענתה המהפכה התרבותית התחוללה מחוץ לאקדמיה. האקדמיה הירושלמית לא ניסתה להשפיע על הנוער ולא יצרה חלופה חינוכית-ערכית לאידאליים שהתגבשו מחוץ לכתליה. האינטלקטואלים המעצבים של תנועת ה'עבודה' לא נמנו עם אנשיה, והיה מתח מבני ואימננטי בין תנועת ה'עבודה', שסימלה היה ה'עמק', עמק יזרעאל, לאוניברסיטה ה'מנותקת מדופק החיים' אשר על ה'הר', הר הצופים. למתח זה, טוענת שפירא, היו שלושה ביטויים: עמל כפיים מול עמל הרוח; אינדיווידואליזם אקדמי, קריירה קוסמופוליטית וקבוצת התייחסות אקדמית אוניוורסלית לעומת מחויבות מלאה לקולקטיב החלוצי והלאומי; חופש אקדמי בניגוד למחויבות לאומית. זאת ועוד, מנהיגות תנועת ה'עבודה' היתה מזרח אירופית, ואילו האורינטציה והביורגריה של ראשי הממסד האקדמי הוליכו מערבה. אף מסלולי הקידום וההצטיינות, ההערכה החברתית והתגמולים הסמליים היו שונים לחלוטין באוניברסיטה ובתנועת ה'עבודה'. לא פחות מכך, תנועת ה'עבודה' פקפקה ברלוונטיות של האוניברסיטה למפעל החלוצי, והוטל ספק בנאמנותם הציונית של ראשי האוניברסיטה חברי 'ברית שלום' ו'איחוד'. שפירא מוסיפה כי האינטלקטואלים האקדמיים של האוניברסיטה העברית נתפסו בידי מנהיגות תנועת ה'עבודה'

19 א' שפירא, 'תנועת העבודה והאוניברסיטה העברית', עמ' 675-689.

P. Bourdieu, *Homo Academicus*, Cambridge 1988 20

Writers, Celebrities: The Intellectuals of Modern France, London 1981; זנד, 'חלוצי הליברליזם

והדמוקרטיה', דבר, 19 ו-26 בפברואר 1993.

יודעים מניסיונם האישי, באתוס האקדמי יש פער לא מבוטל בין העמדת הפנים העניינית וטיפוח המיתוס של מגדל שן רציונלי ענייני וקר, לבין ביטוי התאוה לצמצמה מוסדית, יריבויות אישיות ואידאולוגיות, אינטרסים למיניהם ופוליטיקה אקדמית. המחלוקות באוניברסיטה אינן רק לשם שמים. הכרך הנדון כאן אינו מטפל בשיטתיות בסוגיה זו אולם בין דפיו זרועים נבטים מחקריים מבטיחים בכיוון זה.

אריה גורן עומד על היריבות האישית, הפוליטית והאידאולוגית בין וייצמן למאגנס, וכפי שהוא משרטט זאת הניגודים בין השניים היו גמורים.²¹ מאגנס דהף להקמתו של המכון למדעי היהדות כציר המרכזי בבניינה של פקולטה למדעי הרוח; רצה לבצר את מעמדה העצמאי של ירושלים לעומת ניהול העניינים בידי וייצמן מלונדון; התנגד להישענות הציונית על אנגליה בזמן מלחמת העולם הראשונה וצייד בניטרליות; ולאחר המלחמה קרא להגיע להסכמה עם האוכלוסייה הערבית הפלסטינית, בניגוד להעדפתו של וייצמן את הברית עם אנגליה. מבחינתו של וייצמן היה המכון למדעי היהדות גידול פרא שמתוץ לשליטתו והוא העדיף לטפח את המכון לכימיה. וייצמן רצה באוניברסיטה הנשלטת בידי המוקד הפוליטי, כלומר בידי, וחתר לרוקן את תפקידו האקדמי של מאגנס כקנצלר האוניברסיטה מכל תוכן. ראוי לזכור כי מאגנס לא היה איש אקדמיה תלוש אלא מנהיג בעל משקל ביהדות ארצות-הברית. מכוח מעמדו הציבורי הוא נטל חלק בעשייה הציונית והיתה לו עמדה בשאלות היסוד שעלו על סדר היום הציוני. הוויכוח אם כך לא התחולל בין אישיות אקדמית שהורה לאישיות פוליטית אלא בין אישים המצויים בשני העולמות גם יחד אם כי

21 א' גורן, 'מבט מהר הצופים: י"ל מאגנס והשנים הראשונות של האוניברסיטה העברית', עמ' 363-387.

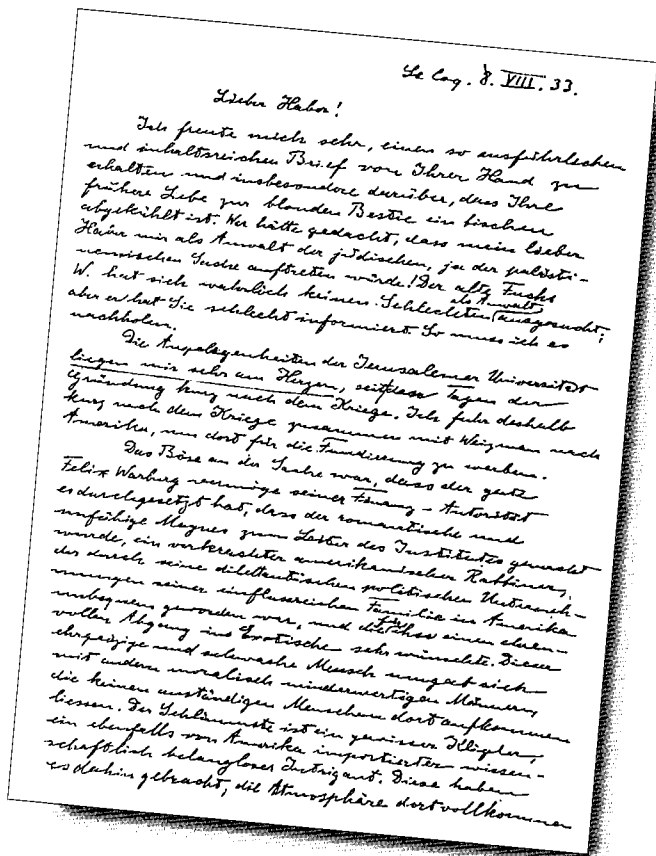
האקדמי, על המיקום בסולם הסטטוס האקדמי וההתקדמות בו, הוא הגורם המעצב יותר מכל את עמדתם הפוליטית של מוסדות, מחלקות ואישים באוניברסיטאות. לא הפוליטיקה הלאומית קובעת את פני 'ההומור-אקדמיקוס', אלא המעמד האקדמי הוא המציב את המוסד ואת חברי הסגל שלו במקום מוגדר על המפה הפוליטית ומעצב את עמדתם כלפי החברה והמדינה. על פי כל מאמרי הספר, להוציא מאמרה של שפירא, טיעוניו של בורדייה אינם תקפים למציאות שבה עוסק הכרך שלפנינו, שכן בתקופת בראשית שלה היתה האוניברסיטה העברית חלק אורגני מהתנועה הלאומית היהודית. לעומת זאת אנו מסיקים ממאמרה של שפירא כי המתח ביישוב ובמדינת ישראל בשנותיה הראשונות לא היה בין מוסדות אקדמיים המתחרים ביניהם אלא בין אינטלקטואלים אקדמיים לאינטלקטואלים מהפכנים. בהתאמות קלות ומתבקשות טיעוניו של בורדייה יכולים להיות מיושמים גם במקרה הארץ-ישראלי, ועל פיהם ניתן להסביר את עמדתם הפוליטית והחברתית של ראשוני האוניברסיטה העברית.

מבין דפי הספר עולים נושאים חשובים כגון יחסי אקדמיה ומוסדות פוליטיים, זיקות הגומלין שבין האקדמיה לחברה שממנה היא צומחת ושאותה היא משרתת, העדפות אידאולוגיות ואישיות ויחסים בין-אישיים כגורם מכריע בעיצוב פניה של האוניברסיטה ובקליטת סגל אקדמי וקידומו בתוכה, מחויבות מקצועית אוניוורסלית לעומת מחויבות לאומית, יזמות 'מלמטה' בהקמת מכונים ומחלקות לעומת יזמות 'מלמעלה' של המנהיגות הלאומית והאקדמית. אולם הספר אינו כולל ניתוח נושאי סדור של הסוגיות הללו. פרקי הספר הם כרונולוגיים ומציגים בפני הקורא את ההיסטוריוגרפיה של האוניברסיטה העברית בשנותיה הראשונות. כפי שרבים מחברי הסגל האקדמי באוניברסיטאות

בחלוקה יחסית שונה. כצפוי הצליח וייצמן בסופו של דבר להזיז את מאגנס מדרכו, בשנת 1934, ולהפכו לנשיא לשם כבוד בלבד. הערת שוליים במאמרו של גורן מוקדשת ליחסים הבין-אישיים המעורערים בחוגים למדעי הטבע, להטחת האשמות על גניבת עבודות, עריצות, ניצול סגל זוטר וקידום פרופסורים

נגד מאגנס.²³ אינשטיין סבר כי מאגנס נעדר כישורים, שבוי בידי התורמים האמריקנים ושמנהיגותו ממיטה אסון על המוסד, ויחד עם וייצמן חתר להחליפו באדם אחר. בשנת 1928 פרש אינשטיין במחאה מתפקידו בחבר הנאמנים וקיווה כי וייצמן יעשה כמוהו, אך תוחלתו נכזבה. להוותו התברר לו כי לאוניברסיטה נשקפת סכנה שדיקטטור אחד יוחלף במסוכן ממנו, כהגדרתו, ושווייצמן עלול להקריב את המוסד על מזבח מטרתיו הפוליטיות. אינשטיין קיווה להביא ליצירת מאזן אימה בצמרת המוסד משינהלו שני היריבים, מאגנס ווייצמן, את האוניברסיטה, אך בשנת 1934 מונה מאגנס לנשיא חסר סמכויות ושמואל הוגו ברגמן לרקטור, ואינשטיין חזר לפעילות.

הגורם האישי עיצב לא רק את פני החוגים למדעי הטבע אלא גם את פני המכון למדעי היהדות. המועמד הראלי היחיד להוראת תלמוד במכון ערב פתיחתו היה אפשטיין אך הוא התנה את בואו לירושלים בכך שהמכון לא יהיה 'סמינר לרבנים' וגם לא 'אוניברסיטה עממית', כפי שכינה את התפיסה שהעדיפה הוראה על פני מחקר ושבה צידד גם מרטין בובר. בהעדר מועמד ראלי אחר להוראת תלמוד ברור היה שדחיית תנאו של אפשטיין תמנע פתיחת חוג לתלמוד. הניתן להכריז על הקמת מכון למדעי יהדות ללא מקצוע זה וללא מקרא והיסטוריה?²⁴ אפשטיין הפך לדמות המפתח במכון למדעי היהדות, ועקב כך בובר לא נמנה עם סגל מורי המכון. רק בשנת 1938 זכה למינוי תחת הכותרת 'פילוסופיה חברתית'.²⁵ גם ליוסף קלוזנר היו



חסרי כישרון ובלתי חשובים.²² האומנם ראויים נושאים אלו רק להערת שוליים? כפי שמתברר מהמאמר של זאב רוזנקרנץ עניינים אלו בין היתר הם שדחפו את אלברט אינשטיין, שמשך בחוטי האוניברסיטה מרחוק, לצאת בחריפות

מכתב של אלברט אינשטיין אל פריץ הבר, ובו התקפה על מנהיגותו של מאגנס

23 ז' רוזנקרנץ, "מרכז רוחני נעלה" או "בית שורץ מקיים"? מעורבותו של אלברט אינשטיין בענייני האוניברסיטה העברית 1919-1935, עמ' 386-394.

24 שוורץ (לעיל, הערה 5), עמ' 470-475.

25 זוסמן, (לעיל, הערה 7), עמ' 482.

מהותי באגפים אחרים באוניברסיטה. רודולף סמואל לא מונה במכון לפיסיקה בנימוק שרמתו נמוכה ומשום שיש לו משרה באוניברסיטה המוסלמית באליג'ר, הודו, ואילו יהודים אחרים שנמלטו מגרמניה נותרו חסרי תעסוקה. גאורג פלאצ'ק שהה במכון לפיסיקה חצי שנה ועזב בטריקת דלת לאחר שמינויו לפרופסור עוכב



יוסף קלוזנר

בנימוק שמחמת גילו הצעיר יעורר קידומו המהיר התמרמרות בקרב עמיתיו, מה גם שהיו לו דרישות מנהליות ופיננסיות.²⁷ האם מפעל בהיקף כה נרחב, אנציקלופדי אולי, נועד להנציח את תור הזהב של האוניברסיטה העברית כמשקל נגד לבעיותיה בהווה, בדומה לחיבורים ההיסטוריים עבי הכרס המתפרסמים בשנים האחרונות על תקופותיה היפות של האימפריה הבריטית? לא בהכרח, שכן מגמה מעין זו מחייבת לפאר ולרומם את המוסד ולהעלים עין כליל מכשליו ומחדליו, ואת זאת לא ניתן לומר לגבי הכרך הנדון. אם כי, טיפול שיטתי בכשליה ובכישלונותיה של האוניברסיטה העברית בעשור הראשון לקיומה יכול היה לתת תמונה טובה יותר

27 אונא (לעיל, הערה 2), עמ' 600-605, 612-614.

טענות נגד עמיתיו ואפשטיין בראשם. קלוזנר קבל על כי מחמת מאמריו בענייני השעה אין הוא נחשב בעיניהם לאיש מדע אלא לעיתונאי ולכן נפסל מלהורות במכון ללימודי היהדות. הוא אף יצא נגד נטייתם להיכנע ללחץ רבני-אורתודוקסי ועל גישתם המחקרית השמרנית הרואה בפרסום מחקרים טקסטואליים של ספרות רבנית את הערך העליון במדעי היהדות. מנגד היו לו טענות גם נגד מגמתם האינטי ציונית' וה'אינטי לאומית' של מאגנס ומרעיו לצמרת האוניברסיטה מ'ברית שלום'. למותר לציין שמחמת עמדותיו ה'לאומיות' נחשב קלוזנר בעיניהם לשוביניסט-לאומן.²⁶

עיון במספר מאמרים מעורר שורה של שאלות נוספות שעדיין מחכות לטיפול שיטתי: איך נבחרו מורי האוניברסיטה ואיך הם קודמו? מי בחר בהם ועל מה נוהל המשא ומתן עמם? מה היתה יכולתם להעמיד תנאים באשר לאופי המכונים שבראשם הם אמורים היו לעמוד? האם היו 'אדונים פאודליים' באוניברסיטה בראשית ימיה ומי היו צמיתיהם? נקודת מוצא לדיון ראשוני בסוגיות אלו ניתן למצוא בפרוטוקול של הוועדה הארץ-ישראלית של האוניברסיטה שהתכנסה בשנת 1925 כדי לשרטט את הסגל הרצוי למכון למדעי היהדות, מסמך שאליו מתייחס דניאל שוורץ במאמרו. למי מחמיאה ההשוואה עם סגל המורים שאייש בפועל את המכון? לגרשם שלום, שלא זכה לתמיכת איש מחברי הוועדה והתמנה תוך שנה למרצה, ליצחק בער, שזכה בקול אחד, או לצבי פרץ חיות ואביגדור אפטוביצר, שקיבלו שישה קולות מתוך שבעת חברי הוועדה אך מועמדותם לא היתה ראלית? דומה שהעניינים לא היו שונים באופן

26 ש' ורסס, 'יוסף קלוזנר וראשית ההוראה והמחקר של הספרות העברית החדשה באוניברסיטה העברית', עמ' 487-515.

אבן יסוד ללימוד מדעי החברה בידי ד"ר זיגפריד לנדסהוט נכשל אף הוא, משום שתחום מחקר, סוציולוגיה פוליטית, היה זר לאוניברסיטה. האוניברסיטה נתנה לו מלגה לשנתיים ולאחריהן טענה כי אין בידיה לממנו עוד. לנדסהוט נדחה מהאוניברסיטה, הגיע עדי פת להם ובכנס לחובות. הוא חבר לתנועת ה'עבודה' וכתב את המחקר הסוציולוגי הראשון על הקיבוץ. לאחר מלחמת העולם השנייה חזר להמבורג והיה לדיקן הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטה שם.³⁰

כבתחומים אחרים, גם בתחום כתיבת ההיסטוריוגרפיה של המוסד היתה האוניברסיטה העברית לחלוץ העובר לפני המוסדות האקדמיים הצעירים ממנה. מפעל כתיבת תולדותיה של האוניברסיטה העברית ייבזן בעתיד בשלושה: ראשית, האם יכלל בו טיפול שיטתי ומפורט בנושאים הפחות נעימים למוסד ולאישים מסוימים בו? שנית, כיצד יתייחס המפעל לתקופה המאוחרת, משנות החמישים ואילך, תקופה שאינה רחוקה היסטורית מימינו אלה כתקופת המנדט בה עוסק הספר שלפנינו? מה גם שרבים מבכירי המוסד כיום למדו בו או והושפעו מאוד ממוריהם. מוריהם הנערצים עתידים להפוך מושא למחקר ולביקורת ואין הדבר כה קל. ושלישית, האם מפעל זה ייהפך להיסטוריוגרפיה מטעם, הגרסה הרשמית של המוסד, שחוקריה הזוטרים של האוניברסיטה העברית לא יהינו לערער עליה, או שמא גם בתחום זה תציב האוניברסיטה העברית בפני אחיותיה הצעירות ממנה נורמה אקדמית גבוהה?

של המוסד ושל אופן תפקודו. ניתוח שיטתי עשוי היה להבהיר אם מדובר היה בבעיה מבנית של האוניברסיטה או רק בדרך פעולה שגויה, בצירוף מקרים אומלל. ושמא בקשיים אובייקטיביים שעמדו בדרכה של האוניברסיטה עסקינן: חוסר יכולתה של האוניברסיטה החדשה בשימון המחקרי של המזרח התיכון להתחרות עם אוניברסיטאות גדולות במערב שהיו בעלות משאבים פיננסיים ויוקרתיים גבוהים לאין ערוך מאלו של האוניברסיטה העברית, ששפת ההוראה בהן לא היתה עברית?

נטייתו של יששכר אונא היא להצביע על הקשיים האובייקטיביים כגורם לכשליה של האוניברסיטה. לדעתו רק מדענים בעלי נתונים אישיים כאלו של יואל רקח, יהודי-ציוני בעל רצון ברזל שהיה נחוש להתגבר על היסוסיהם של קברניטי האוניברסיטה, יכלו להיקלט בהצלחה בירושלים. אך עיון במאמרים אחרים מעורר את התהייה שמא מדובר בליקוי עמוק יותר, מבני האוניברסיטה לא הבינה את צרכיו המדעיים של קורט לויין, דיברה אליו בכמה קולות, לא עמדה בהבטחתה להקים עבורו מכון לפסיכולוגיה ולהעמיד לשם כך משאבים פיננסיים, ואף הוא לא השיג לכך מימון.²⁸ האוניברסיטה היתה גם אטומה כלפי תחום מחקרו של האתנו-מוסיקולוג רוברט לכמן. למפעלו בתחום תיעוד המוסיקה המזרחית בכלל וזו היהודית במזרח לא ניתנה לגיטימציה אקדמית. לאחר מותו בשנת 1939 נלקח ארכיון ההקלטות הפרטי שטיפח על ידי האוניברסיטה, והוא נותר סגור שנים רבות ונפתח לחוקרים רק בשנת 1993, לאחר ששוחזרו ושוכפלו ההקלטות ההיסטוריות.²⁹ ניסיון להניח

לכמן וראשיתו של מחקר האתנומוסיקולוגיה באוניברסיטה העברית, עמ' 646-659.

30 א' הורוביץ, זיגפריד לנדסהוט וחסרונם של מדעי חברה קבוציים ביישוב, עמ' 660-671.

28 ד' בר-גל, 'הפסיכולוגיה החברתית שלא היתה: קורט לויין והאוניברסיטה העברית', עמ' 627-645.

29 ר' כ"ץ וג' אויזרט-לויין, 'הודמנות שהוחמצה: רוברט